

Vieno lietuvių prozos ciklo apibrėžtys

Jūratė Sprindytė

Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto
Šiuolaikinės literatūros skyrius
Institute of Lithuanian Literature and Folklore
sprindytej@gmail.com

Santrauka. Literatūra vystosi istoriniais kultūriniais ciklais, priklausančiais nuo daugelio veiksnių, ypač – nuo politinių lūžių. Griuvus sovietiniam režimui, baigėsi vienas ciklas. Nepriklausomybės atgavimas žymi permainingą pradžią ir jų išgalėjimą bei nuolatinį išlaisvėjusios literatūros kismą. Šio straipsnio tikslas – išryškinti naujo ciklo apibrėžtis ir kiekvieno nepriklausomybės dešimtmečio prozos tendencijas (jos susipynusios, bet turi ir specifinių bruožų), apibūdinti svarbiausius autorius ir jų kūriniių išskirtinumą, poveikį tolesnei lietuvių literatūros raidai. Ypač ryškių pokyčių pastebima nuo 2004 metų. Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą ir kilus naujai emigracijos bangai. Ima rasti užsienyje dirbančių asmenų tekstų. Išsiplėtojus leidybos rinkai, paplinta šūkis „Rašyti gali kiekvienas“ ir suklesti populiaroji literatūra, keičiasi visų žanrų hierarchija. Straipsnyje siekiama atsižvelgti į naują nacionalinės literatūros situaciją, jai patekus į europinį kontekstą, apibūdinti, kokių naujų raiškos būdų ir formų siekė lietuvių proza, bandydama prilygti brandesnėms užsienio literatūroms.

Reikšminiai žodžiai: šiuolaikinė proza, dokumentinė literatūra, žanrų kaita, populiaroji literatūra, postmodernizmas.

The Three-Decade Cycle of Lithuanian Prose

Summary. In the period of 1989-2020 Lithuanian literature experienced a very dynamic literary development. The aim of the article is to highlight specifics of the new cycle and to analyze the prose trends of each decade of regained independence. The author discusses the literary process more synchronically than diachronically. The first period, i.e. the transition from the Soviet regime to the new system, was especially outstanding as the censorship was eliminated, the previously banned works of deportees and resisters were legalized, the postwar émigré writers returned back to culture and opportunities for innovation opened up.

The role of writer as a cultural hero diminished. Former writers loyal to the Soviet regime described this situation as crisis, while the younger generation developed postmodernist way of writing. Many works were based on the cultural and historical memory reckoning with the Soviet era. All genres underwent certain transformations, such as emergence of peculiar essay genre, spread of ego-documentaries, revival of short stories, and flourishing popular literature. Serious changes took place after 2004 when Lithuania joined the European Union, which led to economic emigration and encouraged changes in mentality and expanse of local contexts. Mobile, “transit” type of Lithuanian character emerged who changed his place of residence but felt lonely in the global world. This is a huge innovation, bearing in mind the sedentary agrarian Lithuanian culture and the confines of the iron curtain during the Soviet era. Increased quantity of published books decreased their quality.

Keywords: Lithuanian contemporary prose, documentary literature, genre change, popular literature, postmodernism.

Trijų dešimtmečių netolydumas

Tempas, kuriuo lietuvių literatūra atkūrus nepriklausomybę keitėsi kiekybiškai, konceptualiai ir struktūriškai, yra nepalyginamas su jokia kitu lietuvių literatūros gyvavimo tarpsniu – nuo 1989 metų prasidėjo ir džiugūs, ir skausmingi pokyčiai. Latvių literatūra taip pat patyrė panašų paradigminių lūžių, prasidėjusį XX amžiaus devinto dešimtmečio viduryje, sukeltą nepriklausomybės atgavimo¹ (tas pats pasakytina apie daugumos pokomunistinio bloko šalių literatūros permainų intensyvumą).

Pirmu dešimtmečiu vyko spartus uždrausto vaisiaus išslaptinimas ir likviduojamos baltos dėmės nuo Dalios Grinkevičiūtės sukrečiančio tremties naratyvo iki Liongino Baliukevičiaus-Dzūko dienoraščių, netoleruotieji tekstai traukiami iš archyvų „specfondų“, skrynių, rūšių, palėpių, viešinama tremtinių ir rezistentų kūryba.

Svarbus egzodo autorių grąžinimas. Sumezgamos nutrauktos jungtys, skelbiama, kad į priešingus polius „perskelta“ lietuvių literatūra iš tikrųjų yra viena ir vientisa, nes iš tėvynės pasitraukus 2/3 rašytojų, vaizdas buvo deformuotas. Politinių pabėgėlių kūryba leidžiama dideliais tiražais. Sovietmečiu Jonas Aistis, Henrikas Radauskas buvo uždrausti minėti net mokslinėse disertacijose apie XX a. lietuvių poezijos raidą, nors be jų poetikos ir eilėdaros toji raida neišsivaizduojama. Intelektualiniu įvykiu tapo poeto Alfonso Nykos-Niliūno *Dienoraščio fragmentų* tomų publikavimas. Antano Škėmos beiluzinis romanas *Balta drobulė* įtrauktas į mokyklų programas ir pasidarė skaitomiausia dvyliktokų knyga. Vėl ėmė funkcionuoti sovietmečiu pasitraukusių į Vakarus rašytojų pavardės ir kūryba (Tomo Venclovos, Icchoko Mero, Sauliaus Tomo Kondroto). Literatūra atgavo integralumą, jos reiškiniai žemėlapis nuolat tikslinamas ir tobulinamas. Procesas gyvas, kunkuliuojantis, įdomus, o anksčiau uždraustų vaisių pasiūla gausi. Jų „ragavimas“ – šventiškas ir pakilus. Nuolat linksniuojamas neginčijamas pirmo dešimtmečio rašytojų triumviratas: Ričardas Gavelis, Jurgis Kunčinas, Jurga Ivanauskaitė, kurie vėliau įėjo į literatūros kanoną kaip daugelio tendencijų pirmeiviai. Sovietinį režimą dekonstruojantis Gavelio romanas *Vilniaus pokeris* (1989) buvo pavadintas literatūrine bomba, o visas rašytojo Vilniaus romanų ciklas pradėjo kriticismu persmelkto, šiuolaikiškai struktūruojamo pasakojimo etapą. Gavelio kūryboje analitinis sociumo pjūvis derėjo su naujoviška daugiaveidžio veikėjo steigtimi ir pasakojimo instancijos judrumu. Šis rašytojas visada demonstravo nepriklausomo kūrėjo laikyseną ir kritikavo lojalius režimui kūrėjus, vadindamas tai „baudžiauninkų baletu“.

Jurga Ivanauskaitė ilgai buvo ne tik skaitomiausia lietuvių rašytoja, bet ir išradinčiai kūrė savo legendą (keliavo po Rytų šalis, aprašė keliones kaip dvasinių ieškojimų piligrimystę, studijavo budizmą, kovojo už Tibeto laisvę, iliustravo savo knygas). Simboliniu žingsniu į šiuolaikinę moterų literatūrą laikomas Ivanauskaitės romanas *Ragana ir lietus* (1993), išverstas į daugelį užsienio kalbų. Rašytoja daugumoje romanų balansuoja tarp elitinės ir populiariosios literatūros, bet dvasinių ieškojimų aistra (*Tibeto mandala*, 2004) suteikė svarius atskaitos taškus, kurie perkeitė jos kūrybos linkmę nuo tuštybės sukulto nihilizmo link amžinesnių vertybių (kultūra, religija, pilietinis aktyvumas).

¹ Guntis Berelis, Latviešu literatūras vesture: No pirmajiem rakstiem Lidz 1999 gadam, Riga: Zvaigzne ABC, 1999, p. 204.

Jurgis Kunčinas pirmasis į tekstą įvedė iki šiol adoruojamą jusliškumą, nepripažintų menininkų, autsaiderių, avantiūristų klajones brežnevizmo sutemose, bohemos siautulio scenas, konstatavo rašas apie dionisiškos jausenos plevėsas „iš didžiosios raidės“. Privačioji sritis ir tirštai detalių prisodrinta kasdienybės erdvė yra svarbi jo tekstų dedamoji. Rašytojas įvairiomis progomis pabrėžė, kad nieko nenori įrodyti ar atskleisti, atsisako užmojų, idealų, kančios vaizdavimo. Kunčinas narsiai sensibilizavo drovų lietuvių ir kūrė švelniai natūralistinį miesto scenovaizdį, taip įtvirtindamas Lietuvoje gana silpną miestietiškosios prozos linkmę. Kunčinas autentiškos patirties romane *Tūla* sukūrė išimenantį urbanistinį Vilniaus paveikslą, ir šis kūrinys visada įrikiuojamas į geriausių trijų dešimtmečių prozos knygu sąrašą.

Leonardo Gutausko romanas *Vilko dantų karoliai* (ypač I tomas) taip pat stipriai paveikė anuometinį literatūros lauką, atliepdamas pervartos meto poreikį viešinti anksčiau stigmatizuotas temas, reiškinius ir formos laisvę. Tai poetinės prozos apogėjus, lyrizmo krioklys ir autoanalizės versmė. Topografinė kūrinio imtis nuo Vorkutos iki Veprių ir amplitudė nuo *sacrum* iki *profanum* lietuvių literatūroje iki šio kūrinio neegzistavo, o maksimalus individo atvirumas sovietmečio literatūroje nebuvo įmanomas. Anksčiau už Kunčiną šiame romane pradėta atverti *profanum* sfera turi nepalyginti aukštesnį *sacrum* skrydį, krikščioniškosios dimensijos nuoseklų plėtojimą – protagonistas Tadas buvo susiurbęs į save egzistencinį dvilypumą:

[...] vieną maironišką, Ievos Marijos maldų ir poterių, ir Kryžiaus kelio šviesą, ir kitą, labai žemišką, su keiksmiais, skrepliais, džindže, vagystėm, melu, purvu, venerinėm ligom ir dar velniai žino su kuo, kitaip tariant, tai aukštyn per kryžių į debesis, tai tai žemyn per naktų šlykštynes į pragarą².

Gutausko keturių tomų romane dera egocentrinis autobiografiškumas su giliu žvilgsniu į tautos likimą.

Pirmu dešimtmečiu literatūra tebesijautė pastebima ir reikšminga visuomenės gyvenimo konstanta, o rašytojas – šauklys, kultūros herojus, moralinis autoritetas, kurio įtaka bėgant metams vis labiau slopo, o galių visuomenei perėmė politikos lyderiai, žiniasklaidos atstovai, nuomonės formuotojai, dar vėliau – socialinių tinklų išsiplėtojimas. Beveik po ketvirčio amžiaus pasikeitusią rašytojo vietą kultūroje ženklins programiška Lauryno Katkaus esė knygoje *Sklepas*, lokalizuodama rašytoją lyg ir pogrindyje, lyg ir marginalioje nuošalėje, bet dėl to neverkiantį, o toliau dirbantį.

Antirealizmas ir antiideologija išliko dominuojančiomis laikotarpio tendencijomis, tačiau, vaizduojant pokarį ir ankstyvąjį sovietmetį, profesionalioji grožinė literatūra neprilygo dokumentinei.

Trečiu dešimtmečiu literatūrinės generacijos keitė viena kitą, jauniems autoriams jau buvo svetimos nostalgiškos gaidos ir sąskaitos su sovietmečiu. Tam tikra patirtis ar jos segmentas, ypač susijęs su martirologija, liovėsi regimai funkcionuoti bendruomenės sąmonėje ir atsirado dalinė nejautra tėvų ar senelių istorijos tragizmui. Literatūroje ak-

² Leonardas Gutauskas, *Vilko dantų karoliai*, Vilnius: Vaga, 1990, p. 83.

tyviai besireiškianti trisdešimtmečių / keturiasdešimtmečių karta vis dažniau rašė ir rašo romanus apie savo vaikystę ir paauglystę, kuri sutapo su *perestrojkos* pabaiga ir nepriklausomybės virsmo dienomis. Jų požiūris į laisvės šlovinimą kritiškesnis, o pasakojimo pobūdis eklektiškesnis (Virginijos Kulvinskaitės *Kai aš buvau malalietka*, 2019). Galima konstatuoti šios kartos kūrinių veikėjų (galbūt ir pačių rašytojų) savivokos paūmėjimą, egzistencinės tuštumos pojūtį. Multikultūrinio pasaulio realijas atliepiančiame Gabijos Grušaitės romane *Stasys Šaltoka: vieneri metai* (2017) trys pelningų profesijų veikėjai – lietuvis, britas ir rusas – bastosi po globalizacijos persmelktas užsienio šalis, ieškodami gyvenimo prasmės. Į prozą gana agresyviai skverbiasi medijos – ir teksto struktūros pakitimais, ir tiesioginėmis nuorodomis (Andriaus Jakučiūno esė knyga su grotažyme *#Utopijos*). Jaunajai kartai būdingas interaktyvus komunikacijos tipas.

Laisvės slenkstis

Laisvė iškyla kaip kuriančios asmenybės vidinė būsena ir – paradoksalu – kaip vienu reglamentų kultūrai išnykimas, o kitų atsiradimas. Laisvės slenkstis pasirodė besąs aukštesnis, o jos išbandymai didesni nei tikėtasi. Devinto dešimtmečio kūriniai, rašyti, kai gatvėmis dar važinėjo šarvuočiai, labai skiriasi nuo XXI amžiaus spontaniškų polėkių, interpretacijų ir dekonstrukcijų. Iš pradžių būta idealizmo, kad išlaisvėję kūrėjai entuziastingai plėtos nacionalinę kultūrą. Bet į naują politinę, psichologinę ir estetinę virsmo situaciją reaguota skirtingai – vieni skelbė nuosmukį, kiti ramiai dirbo, o jaunoji karta bandė telktis į sambūrius ir skelbti programas, bet galiausiai išsisklaidė kurti po vieną. Daugelis rašytojų yra liudiję, kad, pasikeitus politinei santvarkai ir sociokultūrinei situacijai, išgyveno kūrybos krizę – nebegalėjo rašyti kaip anksčiau, turėjo persiorientuoti, keitė savo estetines nuostatas, žanrus. Juozas Aputis mini nuolatinę graužatį: „Kaži koks kipšas vis murma: ‘Kodėl nerašai, kodėl nerašai?’ [...] amžinai painiojuosi abejonėse“³. Kaip ir daugelio brandaus amžiaus rašytojų, sovietmečiu laikytų „tyliaisiais opozicionieriais“ ar „tyliaisiais modernistais“, Aputio kūrybinė pauzė truko ilgai, kone visą dešimtmetį – po ne itin pavykusio tradiciškai sukonstruoto romano *Smėlynuose negalima sustoti* (1996) nauja novelių knyga *Vieškelyje džipai* pasirodė kone po dešimties metų (2005). Nuo XX a. devinto dešimtmečio ir daugelis poetų prabilo nauju formatu – ėmė rašyti romanus, leisti esė knygas (Jurgis Kunčinas, Sigitas Parulskis, Kęstutis Navakas, Donaldas Kajokas, vėliau Aidas Marčėnas, Liutauras Degėsys, Gintaras Bleizgys ir kt.). Sovietmečiu aktyvūs, dažnai neįtikė režimui autoriai, kuriuos vadinu „saulėlydžio rašytojais“, trumpam kukliai pritilo, vėliau atkuto, bet liko ištikimi sau (Jonas Mikelinskas, Raimondas Kašauskas, Eugenijus Ignatavičius, Algimantas Zurba, Vytautas Girdzijauskas rašė atpažįstamus tekstus, akivaizdžiai liudijančius, kad kokybinė pilnatvė juos aplankė gerokai anksčiau). Laikydami tradicinio naratyvo, jie užsklendė vieną ciklą ir nebedavė postūmių atsinaujinti. Vyriausieji sovietmečio oficialiniai autoriai pakrypo į gana egocentriškus memuarinius liudijimus (Vytautas Bubnys, Alfonsas Bieliauskas, Juozas Baltušis), kurie turi bent pažintinę vertę, o jų nauji gryniosios prozos kūriniai liudijo tik kūrybinį nuosmukį.

³ Juozas Aputis, *Maži atsakymai į didelius klausimus: Pokalbiai, esė*, Vilnius: Alma littera, 2006, p. 57.

Ir „tyliosios opozicijos“ autoriai nelyg pajuto asmeninės ar (ir) kolektyvinės atminties spaudimą, poreikį retrospektyviai apmąstyti tai, kas buvo. Antro dešimtmečio pabaigoje itin išsiūbuotos sąpuoklės tarp dokumentikos ir fikcijos. Šiame fone ryškiai žybtelėjo keletas knygų. Vlado Kalvaičio novelės *Sustiprinto režimo barakas* (2011) sukrečiančiu santūrumu pakilo į geriausių dokumentinių liudijimų apie tremtį viršūnę. Marcelijaus Martinaičio biografinė proza *Mes gyvenome* (2009) priskirtina pamatiniams XX–XXI a. tekstams, tiriantiems lietuvių pasaulėjautą ir savivoką. Vidurinės kartos rašytojus lydėjo stabilus gero lygio tradiciškumas (Aputis, Birutė Jonuškaitė), liko gilus ir itin produktyvus Romualdas Granauskas (per 10 metų – 8 knygos), taip pat produktyvus, nes daugiažodis ir besikartojantis, buvo Leonardas Gutauskas, kuriam kondensuotu kalbėjimu oponavo Vanda Juknaitė – jos apysaka *Stiklo šalis* paniro į naujas moters-motinos atvirumo gelmes, o dokumentuotas pasakojimas *Išsiduosi. Balsu* atvėrė iki tol nutylimą beglobių vaikų temą.

Kultūrinis „Atminties“ konstruktas ilgai buvo pagrindinė prozos pasakojimų atspirtis ir šaltinis. Su atminties gyvybingumu ir nutylėtais praeities įvykiais susijęs istorinės prozos atsigavimas (Petro Dirgėlos keturtomis epas *Karalystė*, Radzevičiūtės *Kraujas mėlynas*) ir sovietmečio turinio analitiškesnis perinterpretavimas (Renatos Šerelytės *Lėdynmečio žvaigždės*). Daugumoje kūrinių vyrauja būtasis laikas ir siekis sąžiningiau atspindėti praeitį. Atmintis maitina ir didžiulį egodokumentinės literatūros korpusą, kai iš laiko perspektyvos praeities įvykiai ir reiškiniai susidėsto į rišlesnį naratyvą (dabartį be didesnės istorinės distancijos apmąstyti giliau rašytojams sudėtinga).

Ar būta krizės?

Kokie dažniausiai linksniuoti reikšminiai žodžiai ir tezės? Mažos tautos kompleksas (patariama jo vengti), atsitiktinumas, mada, minios skonis, nuotykinės literatūros bumas, fakto literatūros prestižas, šeimos kronikos, naujoviški istoriniai romanai, žaismės pagausėjimas. Taigi galvojama teisinga linkme, tik nenujaučiama ypač didelio pasikeitimų masto. Nedaug kas išvelgia kardinaliai pasikeisiančias leidybos sąlygas, mažai kas prognozuoja greit prasidėsiantį lietuvių meninio žodžio žygį į rinką. Tokioje destabilizuotoje būsenoje būta abejonių, ar literatūra dar gūžiasi ir dvejoja, ar jau atsigaua ir stiepiasi. Gležna lietuvių literatūra, ypač proza, patyrė tikrą antiestetinį šoką. Rašytojai galop pasijuto vis labiau nureikšminti (mažėjo tiražai, honorarai, skaitytojų, žiniasklaidos, rėmėjų dėmesys ir pačių kūrėjų solidarumas). Kritikų požiūriu, kaip tik tada prasideda savaimingas literatūros raidos tarpsnis: literatūra diferencijuojasi, iš visuomenės avanscenos traukiasi į specialistų glėbį, ima tapti pati savimi. Toks įvairių lygių persigrupavimas buvo dramatiškai išgyvenamas, todėl mileniūmo išvakarėse daug kalbama apie literatūros ir kūrėjų krizę⁴. Bet, anot Vytauto Kavolio, krizę galima suvokti ir kaip pozityvią sumaištį, kai žmogaus ar visuomenės egzistencija pasidaro atviresnė skirtingų kelių pasirinkimui. Tapatybės krizė – neišvengiamas pereinamųjų laikotarpių bruožas. Dingo buvę kontekstai, kurie identifikuoję individą su

⁴ Vytautas Kubilius dienoraštyje 1995 metų žiemą rašė: „Menininkai tampa autsaideriais. Intelektualų sambarių, ratelių, bendrumo iširimas. Jokių bendrų atnaujinimo projektų. Moralumo trūkumas. Rezignacijos ir cinizmo protrūkis. Ar ištryško atsigavimo, išdidžios laisvės, vertės dvasia? Ar bus pažadinti giluminiai gyvybės šaltiniai? Kol kas vidutinis standart. europinių modelių sekimas“, Vytautas Kubilius, *Dienoraščiai. 1978–2004*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007, p. 301.

jo gyvenimu, literatūrą – su jos tradicija. Bet drauge radosi ir nauji kontekstai, ir naujos galimybės, kurių anksčiau nebuvo. Simptomiškai padėti nusako Danutės Kalinauskaitės novelė „Išregistruoti vaiduoklį“ – naminis, tėviškas, jaukus, bet provincialis pasaulis tapo vaiduokliu. Tavo namai ten, kur tavo mobilusis telefonas, sakoma kitoje jos novelėje. Simbolinis Vaiduoklis – tai ir sovietmečio turinys, buvęs marazminis režimo spaudimas konkrečiai asmenybei, irstantis ir tolstantis totalitarinės santvarkos prisiminimas.

Viena iš esminių naujovių buvo įsigalintis nomadinis mentalitetas. Atsirado lietuvis su kitokia pasaulėjauta – mobilus, „tranzitinis“, kuris kaitaliojo gyvenamą vietą, stiprėjo bastūno, benamystės jausena. Tai didelis pokytis, turint omenyje agrarinę sėslių žmonių šalį ir sovietmečiu uždarytas sienas. Kartu su gausėjančia (e)migracija daugėjo ir jos realijas atspindinčios literatūros, bet dauguma šių kūrinių išsidėstė žurnalistikos, laisvalaikio skaitinių zonoje. Giliausiai emigrantų patirtis atskleidė Dalia Staponkutė trijose esė knygose, o gyvenimo svetur adaptyvumas iškilo Valdo Papievio romanuose. Staponkutė ir Papievis priartina mums pasikeitusį pasaulį (sumažėjusių atstumų, susitraukusios erdvės, pralaidžių valstybių sienų, didžiulio tempo, greitojo laiko pasaulį), per asmeninį mitą pasiekdami universalesnį lygmenį. Kaip tik to lietuvių literatūrai tebestinga iki šiol – išeiti iš savo kiemo ir pajusti gyvenamo meto dinamiką, tautų, kalbų „bangų mūšą“ ir, lyginant bei pačiam lyginantis su *kitu ir kitais*, rasti specifines lietuviškumo apibrėžtis. Kandi ir trumpasakė Paulinos Pukyčės proza ironiškai atspindėjo užsieniuose nepritampančių emigrantų buitį, verbalinius barjerus.

Ribotai galioję literatūros reiškiniai

Antrame dešimtmetyje ryškiai suplėvėsavusi postmodernizmo vėliava atnešė daug naujovių ir dalinio sumišimo, vertinant neįprastus kūrinius, nes nušlavė aukštosios kultūros trejybę – tiesą, grožį ir rimtumą. XX a. devintame dešimtmetyje postmodernaus būvio koncepcija persmelkė socialines, filosofines, kultūrines mąstysenos trajektorijas (atspirties tašku interpretatoriams tapo Jean'o-Francois Lyotard'o knyga *Postmodernus būvis: Šiuolaikinį žinojimą aptariant*, į lietuvių kalbą išversta 1993 metais ir skelbianti nepasitikėjimą tradiciniais pasakojimais bei vienintele deklaruojama visažinio kalbančiojo tiesa). Postmodernizmo nuostatos leido ignoruoti kultūrinei tradicijai būdingą siekį rinktis tautiškai prasmingas ir visuomeniškai reikšmingas temas, paskatino vertybinius pokyčius, suteikė kūrėjams galimybę nepaisyti estetinių konvencijų. Vienas iš svarbių šio reiškinio vektorių – atmesti linijinį pasakojimą (programiškai tai ženklino penkių eseistų kolektyvinis rinkinys *Siužetą siūlau nušauti*, 2002). Pasak anuomet postmodernizmo reiškiniui literatūroje paskyrusio monografiją poeto ir kultūrologo Eugenijaus Ališankos,

aukščiausios vertės suteikimą „nevertybei“, nesukultūrintai, nesublimuotai energijai, eroso stichijai, aptinkame ne tik tekstuose apie masinę kultūrą, bet ir elitiniuose „tekstuose apie tekstus“. Kitaip sakant, tai būdinga postmoderniosios vaizduotės tendencija, už kurios slypi ne vien destruktivi kultūros sunaikinimo idėja, bet greičiau siekis iš naujo sudėlioti akcentus žmogaus ir kultūros santykiuose⁵.

⁵ Eugenijus Ališanka, *Dioniso sugrįžimas: Chtoniškumas, postmodernizmas, tyla*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001, p. 65.

Kita esminė postmodernizmo orientacija – atsisakyti garbinti sakralumą ir smaigalių kaupti žemyn ir gilyn – į chtoniškus požemius, į grubią, kūnišką žmogaus prigimtį, instinktų ir gaivalų valdomą sritį. Mariaus Ivaškevičiaus romanas *Žali* pateko į diskusijų ugnį dėl desakralizuoto partizanų kovų vaizdavimo, ir ši prieštarų vertinimų magma kunkuliavo iki pat Nacionalinės kultūros ir meno premijos rašytojui paskyrimo (2018), kurią nevyriausybinė organizacijų atstovai ragino atšaukti.

Dėl postmodernizmo įtakos atgimė gotikinė estetika, susijusi su chtoniška vaizduote, kurios pavidalams būdinga tai, kas barbariška, nenatūralu, pabaisiška, nuodėminga, iracionalu, tabuizuota. Chtoniškos vaizduotės sodrumu, intensyviu išskleidimu, psichodeliniais įvaizdžiais Jolita Skablauskaitė yra lyderė lietuvių prozoje per visus trisdešimt nepriklausomybės metų. Jos vaizdinija primena Larso von Triero filmo „Antikristas“ probleminių laukų, fantastinių filmų industriją, kompiuterinių žaidimų monstrus. Narkotikų paveiktos sąmonės vizijas prozoje dar anksčiau už Skablauskaitę atskleidė Jurga Ivanauskaitė novelių knygoje *Pakalnučių metai*. Abi jos yra baigusios dailės studijas ir jų kūryboje stiprus vizualusis pradai.

Postmodernizmo pozicijas prozoje sustiprino vis labiau įsigalintis groteskinis pasaulio vaizdas, ypač pasitarnavęs Herkui Kunčiui, romanuose iki absurdiškų matmenų skleidžiančiam totalitarinio režimo ideologinius ekscesus. Rašytojas kritikos buvo įvardytas kaip vaizduotės orgijų specas ir postmodernizmo apologetas.

Gintaro Beresnevičiaus romanas *Paruzija* prieš penkiolika metų buvo neatpažintas ir nesuprastas, palaikytas tik juodojo humoro šėlione, neįžvelgus jo giliųjų prasmų. Iš šios dienos perspektyvos matyti, kad tai pralenkęs laiką kūrinys. Romaną pakartotinai išleidis, atsivėrė daugiau aktualių skaitymo kodų. Paruzija – senųjų krikščionių terminas, reiškiantis pakartotinį Kristaus atėjimą ir mirusiųjų prisikėlimą, o romane veikia šiuolaikinis Antikristas. Autoriaus, profesionalaus religijotyrininko, vaizduotė laisvamaniška, haliucinuojanti, bet moksliškai įžeminta. Jam puikiai pažįstami mito archetipai cikliškai kartojasi naujais pavidalais: žmoniją vis dažniau aplanko apokaliptinės vizijos, politinės komedijos vaidinamos sistemingai uoliai. Mitinės būtybės apsimeta žmonėmis, žmonės tampa žvėriazmogiais. Kuo gali baigtis genų transmutacijos? Kaip atrodo lietuvių „salos“ mentalitetas tarptautiniame vandenyne? Romano stilius apstulbusiam skaitytojui žeria visą pastarųjų dešimtmečių literatūrinės raiškos arsenalą: ironiją, absurdą, farsą, groteską, siaubo, detektyvo elementus ir kasdienio bendravimo komizmą.

Kad ir kaip kritikų mėgta postmodernizmo matrica, anuomet perdėm entuziastingai taikyta daugeliui amorfiškos struktūros, žaidybiškų, šokiruojančių ar chaotiškos raiškos kūrinių, paskutiniu metu neteko magnetizuojančios galios ir nuslinko į periferiją: „Išvargintos iki kraštutinumo privesto literatūriškumo, nevaržomo žodžių ir vaizdų srauto, kuris sukasi autoreferentiškame sūkuryje, poezija bei proza suka minimalizmo link“⁶, – konstatavo lietuvišką postmodernizmo specifiką nagrinėjusi literatūrologė Dalia Satkauskytė.

Kita kritikų dažnai linksniojama sąvoka buvo euroromanas, greit tapusi ir patraukliu masalu leidėjams. 2004 m. įstojus į Europos Sąjungą, literatūros lauke imta kelti klausimus:

⁶ Dalia Satkauskytė, Postmodernizmas kaip konjunktūra, *Metai*, 2008, Nr. 2, p. 89.

ar tai nebus eurospąstai? Euroliga? Eurolyga? Kokia euroromano modelio prasmė? Siekta parodyti, kaip Lietuva atrodo iš toliau ir pažvelgti į platesnį pasaulį europiečio akimis, kitaip tariant, praplėsti lokalius ir provincialesius kontekstus. „Vidutinis“ euroromanas siūlė tokį modelį su tarptautiškumo dėmenimis: mini istorija, mažai personažų, geras pasakojimo tempas, aiški pabaiga (nebūtinai laiminga) ir būtinai kelionė į užsienį, margatautė publika, saikingas psichologizmas, dievoieškos ar kokio autoriteto svarba, ne visai tradicinis seksas. Euroromano pasakotojas būtinai dėstė savo kelionių išpūdžius arba dalis veiksmo rutuliojosi svečiose šalyse. Kultūrinio turizmo maršrutai pasidarė kone privalomi nesusimąstant, kokią snobizmo dozę jie liudijo. Euroromano vaizdinys kurį laiką buvo pagrindinė prozos konstanta, tačiau dar didesnę spaudimą darė ir tebedaro populiariosios kultūros stereotipai.

Populiariosios literatūros reiškinys

Sovietmečiu literatūra jautė pareigą saugoti kultūrinę ir etninę tapatybę, o vėliau keliamas klausimas, ar visuomenė dar suvokia dabarties literatūrą kaip turinčią kokį nors reikšmingesnį vaidmenį. Maždaug iki 1994 m. kritikos akiratyje dar vyravo rimti kūriniai (kalbantys apie likimiškai svarbius žmogui dalykus), kurie šiandien vadinami elitiniais, bet rinka labai greitai perėmė iniciatyvą ir ėmė diktuoti sąlygas. Nepasiteisino įsivaizdavimas, kad ateities literatūrą jau lems ne „kolektyvinio mąstymo formos“ – daugiau mažiau paisytas socialistinio realizmo nuostatas ėmė sparčiai keisti masinės kultūros standartai. Prasidėjo populiariosios kultūros invazija, kai į tekstą nekritiškai įsileidžiama viskas ir vyrauja šūkis „Rašyti gali kiekvienas“. Šis lūžis prasidėjo su mileniumo era, maždaug nuo 2000-ųjų. Daugelis knygų iš karto formuojamos pagal rinkodaros strategiją, tad logiška, kad atkuto detektyvas, susiformavo nuosavos gamybos trileriai, atsivėrus sienoms padaugėjo kelionių ir (e)migracinės literatūros, o pensininkės ar aktorės gausiai produkavo meilės romanus, dažniausiai varijuodamos tą pačią Pelenės istoriją. Šūkis „Rašyti gali kiekvienas“ paplito nuo Laimos Vincės knygos tuo pačiu pavadinimu (2010), ypač pagausėjęs kūrybinio rašymo kursų „mokyklų“, dirbtuvių. Populiarioji literatūra pajuto galią skaitytojams, moka sėkmingai reklamuotis ir turi ambicijų tapti pagrindine literatūros gyvenimo formuotoja. Simptomiška yra sociologo Zygmunto Baumano mintis, kad vartojimo epochai būdinga „visaėdystės kova prieš dietą“⁷ – tai reiškia plataus spektro pripažinimą, menką išrankumą ir perskyrų nykimą. Visaėdžiai suvartoja bet ką ir greitai. Anot Arvydo Šliogerio, pagrindinė šiuolaikinės kalbos problema yra susijusi su „katastrofišku kalbos pertekliumi“, įskaitant ir bendrąją informacijos antplūdį, ir knygų leidybos gausą, ir meninės kalbos subanalėjimą: „Mes gyvename visiško kalbinio pasileidimo, arba kalbinės prostitucijos laike [...] Virtusi informacijos šiukšlių sankaupa, kalba vis labiau praranda branduolinę prasmę – būti tiltu į bekalbę Tikrovę.“⁸

Kritikai iš pradžių dar buvo sunerimę, kad rašytojas atsisako asmenybiškumo ir vertybių, nebesirūpina kalba kaip menu, o rašo leidykloms, knygų mugėms ir apskritai ima

⁷ Zygmunt Bauman, *Kultūra takiojoje modernybėje*, vertė Kęstas Kirtiklis, Vilnius: Apostrofa, 2015, p. 9.

⁸ Arvydas Šliogeris, Virginijus Gustas, *Pokalbiai apie esmes*, Vilnius: Tyto alba, 2013, p. 129.

dirbti dėl žinomumo ar šlovės. Kaip yra išsitarusi vertėja Rūta Jonynaitė, lemia komercinė sėkmė, o ne meninė kokybė. Parulskis esė knygoje *Mano tikėjimo iltys* ima ilgėtis kamerinės, individualizuotos kūrybos, matydamas masinės kultūros perprodukciją ir jos kvailinamąjį poveikį:

[š]iek tiek gaila kultūros. Tos senosios, klasikinės jos sąvokos, susijusios su puoselėjimu, auginimu, brandinimu, su stabiliomis, nors gal kiek ir apipelijusiomis vertybėmis, su aiškiais kriterijais, meistriškuo, amato, subtilumo, skonio reikalavimais⁹.

Talentas iškrito iš rinkos žaidimo, liko apsukrumas, teigia Parulskis. Bet yra tikrai įkvepiančių komercinės sėkmės pavyzdžių – tai Kristinos Sabaliauskaitės romanų ciklą *Silva rerum* ir *Petro imperatorė* skaitomumas Lietuvoje, Lenkijoje ir Latvijoje. Alvydo Šlepiko romanas *Mano vardas – Marytė* apie vilko vaikus (tai į Lietuvą nuo Antrojo pasaulinio karo agonijos bėgę mažamečiai iš Rytų Prūsijos) išverstas į trylika užsienio kalbų. Rašytojus dažnai gelbsti medžiaga, t. y. iki šiol neekspluatuotas vaizdavimo objektas. Kai medžiaga lietuvių literatūroje dar nenaudota, kai pataikoma į aktualią pasauliniu mastu, kaip antai klimato kaita, tai tekstui sukuria pridėtinę vertę („climate fiction“ romanas – Marijaus Gailiaus futuristinė ekologinė distopija *Oro*). Tai pasakytina apie emigrantų būtį ir buitį Mariaus Ivaškevičiaus pjesėje *Išvarymas*, Alvydo Šlepiko karo pabėgėlius mažuosius vokiečius, Sigito Parulskio žydų lemtį vokietmečiu romane *Tamsa ir partneriai*, Donaldso Kajoko fantazijos ir filosofijos sampynas poetiniame romane *Kazašas*. Andrius Tapinas išgarsėjo parašęs pirmą fantastinį nuotykinį *steampunk* žanro trilerį *Vilko valanda*.

Populiarosios ir elitinės literatūros koreliacija

Literatūra – kad atsinaujintų – išsišakoja kaip niekad iki šiol, nuo aukštojo stiliaus gurmanams subalansuotų Andriaus Jakučiūno romanų *Tėvynė*, *Lalagė*, kuriuose ryškus lingvistinis angažuotumas, iki pagausėjusių elementarios konstrukcijos detektyvų, trilerių, fantastikos ir meilės romanų. Elitinė literatūra žvalgo naujas literatūros tendencijas, formuoja literatūros klasikos ir kanono pagrindą, o masinė / populiarioji demokratiškai aptarnauja mažiau išrankią skaitančią bendruomenę. Dabar akivaizdu, kad abi literatūros linkmės tampa neatsiejamos ir vis stipriau viena kitą veikia. Masiškumas ir elitiškumas gali susikeisti vaidmenimis, tapti lyg vienas kito atskaitos taškais¹⁰. Tarkim, Jaroslavo Melniko detektyvinis romanas *Adata*, laikytinas vienu iš geriausių lietuviškų detektyvų apskritai, gali tenkinti ir išlavinto skaitytojo skonį.

Trečiu dešimtmečiu itin suklesti leidyba: kasmet lietuviškai išleidžiama apie 500 originalių knygų, o tai mažai šaliai labai daug. Literatūros sociologai vartoja sąvoką „vartų sergėtojai“, taip įvardydami kultūros lauko dalyvius – kritikus, vertėjus, leidėjus, kurie gali

⁹ Sigitas Parulskis, *Mano tikėjimo iltys*, Vilnius: Alma littera, 2013, p. 175.

¹⁰ Kunčinas, Skablauskaitė, Parulskis, Radzevičiūtė gali būti traktuojami kaip „ribiniai“ rašytojai, jų prozoje galima rasti daug abiejų režimų (elitinio ir populiaro) kontaminacijos. Pripažinus minėtą melanžą, išsispresėtų nesutarimai dėl Ivanauskaitės ar Sabaliauskaitės romanų, kurie yra kilę ir dėl kriterijų maišaties. Esama nuomonių, kad ir populiarioji literatūra turi savo lygmenis, tokiu atveju abi minėtas kūrėjas galėtume priskirti aukštajam pilotazui.

vieniems rašytojams atverti vartus, kitiems uždaryti. Jie turi galios selektyviai formuoti literatūros vaizdą ir vis aktyviau tuo naudojasi.

Lietuvių prozai anksčiau stigo artistizmo, įvairovės, raiškos lakumo – to, ko radosi su kaupu. Iškilo kasdieniškas žmogus, kūniškas, nuodėmingas ar tiesiog naivus, paprastas. Ypač visapusiška tolerancija ir švelniu humoru pasižymėjo Henriko Čigriejaus trumpieji pasakojimai. Neliko tradicinės kaimo ir miesto priešpriešos, kuri buvo akcentuojama sovietmečiu. Įvyko esminis atsisveikinimas su agrarine kultūra, išaugo jaunimas, turintis kitokios gyvenimo patirties, susiformavo urbanistinis mentalitetas (programiškai tai akcentavo Undinės Radzevičiūtės *Strekaza*, 2003). Sustiprėjo pasitikėjimas dokumentine tiesa, nuogu faktų, realybės ženkliskumu, prieš kurį visi literatūriniai gražumynai nublanksta (čia išskirtini Vandos Juknaitės tekstai). Tai sietina tiek su ilgai galiojusiu tiesos užgniauzimu, tiek su fikcijos, imitacijos pertekliumi mūsų dabartyje. Autožanrai (dienoraščiai, memuarai, laiškai ir kiti biografiniai pasakojimai) labai skaitomi, iš jų tikimasi tiesosakos, kurią kvestionavo postmodernistiniai eksperimentai. Pusšimtį metų trukusi okupacija vertė eiti į kompromisą su sąžine, prarasti asmenybės integralumą, slėpti biografijos faktus. Dokumentuoti atsivėrimai liudijo apie tokių susidvejinimų kainą. Tačiau, vertinant dokumentiką kaip tiesosakos ir patikimos faktografijos šaltinį, būtina nepamiršti kiekvieno žodinio pasakojimo reliatyvios prigimties¹¹.

Žanrų persigrupavimas

Per tris aptariamus dešimtmečius pakito visi žanrai ir nuolat varijavo jų hierarchija – vieni literatūros lauke užėmė naujas pozicijas, kiti prarado anksčiau turėtas. Antru dešimtmečiu iškilo esė – iš esmės naujas ir tipiškiausias nepriklausomybės žanras, bet nunyko apysaka. Esė, kaip išsilaisvinusio mąstymo ir rašymo fenomenas, klestėjo kone du dešimtmečius, o lietuviška šio žanro specifika – kad yra arčiau novelės negu straipsnio. Intelektualinės esė žanras suteikia galimybę aprėpti tikrovę simultaniškai. Esė bemat atliepia emocinę visuomenės būseną, reflektuoja kasdienybės dinamiką, nuo jos nėra mažai atsilikdama. Yra lanksti ir komunikatyvi – vos parašyta, gali būti skaitoma. Ji lengvai akumuluoja kiekvieno kito žanro, taip pat ir nefikcinio, patirtį (kritikos, laikraščio, dienoraščio etc.). Čia į puikų derinį gali sukibti intelektas ir emocija, refleksija ir ironija, tirštas informatyvumas ir kandus šmaikštumas (Kęstutis Navakas, Gintaras Beresnevičius, Rolandas Rastauskas). Giedra Radvilavičiūtė, nors pažymi, kad „rašydamas prarandi lytį“, eseistikoje steigia naujovišką moterų prozos linkmę: įasmensina kasdienybę, atveria moteriško pasaulio skirtingumą ir daugialypumą. Kultūrinės aliuizijos, žinomų menininkų citatos dalyvauja tekste kaip realios tikrovės dalis, atstovaudamos ryškiai dabarties tendencijai – intertekstualumui.

Nuo trauminio iš(si)sakymo vis dažniau pasukama prie realybės kondensavimo, apmąstymo, konstruktyvumo, kūrinio „darymo“. Graudulingo liūdesio intonacija laikoma seniena, lyrinis žodžio vaidmens reflektavimas – nepaklausus (kaip antai Romualdo

¹¹ „Atminties, rašto ir ideologijų rankose įvykiai taip pasikeičia, kad istorija, lygiai kaip ir jos dokumentacija ir jos dalyvių liudijimai, iki tam tikro laipsnio tėra beletristika ar net poezija [...], Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai 2001–2009 ir papildymai 1940–2000*, Vilnius: Baltų lankų leidyba, 2009, p. 478.

Granausko esė „Žodžio agonija“ ar „Baltas liūdesio balandis“). Radvilavičiūtė, apibūdinama lietuviško pasakojimo specifika, kritiškai įvertino jo graudulingumą, kai pasakotojo balsu išsakomas emocinis ir vertybinis šališkumas, kviečiama atgailauti už lyg ir nesamas nuodėmes. Ji tai išryškino kalbėdama apie nobelistę Alice Munro, kurios kūryboje etikos požiūriu nėra hierarchijos. Jei taip atsitiktų lietuvių literatūroje, „būtų nulaužtas didaktinis, nuo Jono Biliūno laikų „literatūrintas“ etinis kodas – nuskriaudęs silpnesnį, turi jausti kaltę ir gyventi ją išpirkinėdamas“¹². Atviro jausmingumo dabar rašytojai vengia kaip atgyvenos, dangstosi šmaikštavimais, ironija, saviplaka, cinizmu, juodoju humoru arba apsimestinai atsainiu kalbėjimu. Pastaruoju dešimtmečiu publikuojama itin daug egodokumentikos – atsiminimų, dienoraščių, laiškų, kitų autobiografinių tekstų, pokalbių etc. Juose dar išliko tradicinis realistinis pasakojimas, nuosaikus stilius.

Į literatūros centrą iškilo nauji vardai: Sigitas Parulskis, Renata Šerelytė, Marius Ivaškevičius, Andrius Jakučiūnas, Undinė Radzevičiūtė, Laura Sintija Černiauskaitė, Alvydas Šlepikas, o su jais ir naujas rašytojo tipas, sąmoningai prisiimantis polilogiško kūrėjo vaidmenį (rašo romanus, esė, kartais poeziją ir kritiką, pjeses, scenarijus, kuria filmus, redaguoja, nesibodi bendradarbiauti su TV). Susiduriame su rašytoju – amato profesionalu, kuris kūrybiniam darbui ruošiasi tikslingai, sugeba motyvuoti ir apginti idėjas, nesibaido rašyti pagal užsakymą ir neaimanuoja nei dėl adresato stygiaus, nei dėl finansinės padėties. Radzevičiūtės rašymo impulsas yra idėja, o ne istorija, todėl tai intelektualinė proza, kur viskas skrupulingai apgalvota, stilius apvalytas ir nuo puošmenų, ir nuo skiedalų.

Pasitvirtino lakus posakis, kad lietuviai – trumpų distancijų bėgikai, todėl jiems sekasi rašyti noveles ir esė, o romanui stinga jėgos, stangrios struktūros pojūčio. Šiandien žanrų definicijos mažiau reikšmingos, bet akivaizdu, kad jie nuolat persigrupuoja – pavyzdžiui, kad esė apsilpo, o novelė atsigavo. Visą aptariamą laiką novelės statusas, pasiūla ir kokybė bangavo, patirdama ir pakilimų, ir nuosmukių. Ypač reta buvo kanoninė novelė – dinamiška, kompaktiška ir su netikėta pabaiga (nors komerciškai nepopuliari, bet turinti gilią tradicijas). Po to, kai Bitė Vilimaitė parašė bene geriausią savo knygą *Užpustytas traukinys* (1996), išpranašaudama būsimas socialinių tarnybų aktualijas (nuskriausto vaiko dramą, pasimetusios motinos problematiką), ryškių novelistikos žybsnių pasitaikydavo atsitiktinai. Šviesia pasaulėjauta ir formos pajutimu žanrą kiek atgaivino Antanas Ramonas (rinktinė *Vasario upės*, 2007), bet vėliau į laiko užribius pasitraukęs autorius pamirštas, o novelė ilgokai buvo marginalus žanras, kuris sustiprėjo vėl grįžus į literatūrą Danutei Kalinauskaitėi (*Niekada nežinai*, 2008; *Skersvėjų namai*, 2015), novelistikoje debiutavus anksčiau paaugliams rašiusiai Dianai Opolskaitei (*Dienų piramidės*, 2019). Novelistikos brandą rodė dvylikos novelių antologija *Debesis ant žolės* (2014), sudaryta iš *Metų* mėnraštyje publikuotų klasiko Antano Vaičiulaičio premijos laureatų kūrinių. Chirurgiška autorė Jurga Tumasonytė, nuemocintu ir negailėstingu konstruktyvumu primenanti Gavelio tradiciją, ir egzistenciniu lakonizmu nustebinęs Vidas Morkūnas – toliau kėlė novelės prestižą. Sauliaus Tomo Kondroto novelių rinktinė *Kolekcionierius* (2019) tebestebina nemaž laiko nenublukintu magiškojo realizmo pavidalu.

¹² Giedra Radvilavičiūtė, *Tekstų persekiojimas: Esė apie rašytojus ir žmones*, Vilnius: Apostrofa, 2018, p. 25.

Trumpieji pasakojimai neišsitenka vien novelės ar esė žanro modifikacijose. Bandytu ieškoti kitokio žanro ir raiškos būdo išsiskiria Agnės Žagrakalytės *Klara* netikėta paantrašte – prancūziškai *bande dessinée*, o tai yra komiksas – lyg vikriais špagos mostais „sukapotas“ labai fragmentiškas tekstas. Pasakojimo subjektė lietuvaitė Klara, vėtyta ir mėtyta prekeivio narkotikais mergužėlė, sunkios vaikystės užgrūdinta „nekalta nusikaltėlė“, padrikais, bet ryškiai vizualiais vaizdais žarsto savo bastūniško gyvenimo nuotrupas nuo Skandinavijos per pasaulio sostines – iki Ardėnų Belgijoje, kur apsigyvena pas senutę bulgarę ir piešia savo sudėtingą gyvenimą komiksų forma (Žagrakalytė tą patį daro žodine forma). Komiksų žanro atsiradimas – įprastų lietuvių prozai formų peržengimas. Miglės Anušauskaitės pieštas pasakojimas *Dr. Kvadratas: Greimas ir jo semiotika* (2017) – informatyvus ir drauge smagus mokslo populiarinimo būdas. Kad reikšmingoms temoms paklūsta visi pasakojimo tipai, rodo kitas pavykęs komiksas *Sibiro haiku* (piešė Lina Itagaki, rašė Vilė Vėl). Žanrų ir požanrių kūryba vyksta nestokojant išradingumo: Itagaki ir Elena Gasiulytė parašė knygą *Lietuvos vizionierės: 10 išpūdzio grafijų* (2019), joje pasakojama apie žymias moteris nuo Bonos Sforcos iki Ivanauskaitės. Verbalines prasmes vis dažniau papildo piešiniai, „paišai“, nuotraukos, juodraščių faksimilės ir kita vizualika.

Romano (ne)pakankamumas

Antru dešimtmečiu rašytojus, leidėjus ir skaitytojus kerintis burtažodis buvo esė, bet vėliau neabejotinai tapo romanas. Euroromano paantraštė visiškai nunyko, tačiau suklestėjo negryno žanro įvardijimai, kai atsiradę kūriniai romaną primena nebent apimtimi, bet neturi konceptualios pasakojimo ašies, yra sudurstyti iš paskirų tekstų („novelių romanas“, „apysakų romanas“, „esė romanas“, „atsiminimų romanas“, „neuroromanas“, „eilėraščių ir poemų romanas su foto ir piešiniais“ ir pan.). Strateginio žanro – romano būklė nepatenkinama; romanui stinga visuotinesnio angažavimosi ir socialinio sąmoningumo; išplaukusi kompozicija, nesuveržta visuma, intrigos spyruoklės silpnumas, išsiskiriančių personažų stygius, vertybinių modelių stoka – tai tik dalis neigiamų stambiojo žanro ypatybių, itin būdingų lietuvių prozai. Konstruktyvesni yra tie rašytojai, kurie rašė ar teberašo scenarijus teatrui, kinui – jie mąsto dramaturgiškai (Saulius Šaltenis, Sigitas Parulskis, Alvydas Šlepikas, Rimantas Šavelis). Šiandien geriausi lietuvių romanai – (ego)subjektyvistiniai, o priešingų pavyzdžių nedaug. Kaip feniksas į kūrybinę orbitą vėl įskriejęs Šaltenis imponuoja kiekvieno naujo romano rimta problematika. Žagrakalytės *Eigulio duktė*, Jonuškaitės *Maranta*, Vytauto Martinkaus *Tavo bažnyčios rūšys* šeimos istorijas jungia su plačiais sociokultūriniais, istoriniais kontekstais. Anot vokiečių istoriko Jorno Rūseno, „[K]artų lemtinga grandinė turi mentalinę dimensiją, kuri yra veiksminga tradicijose, prietaruose, priešiškuose, baimėse, viltyse, vertybių sistemose“¹³.

Ypatingu įvykiu tapo Rimanto Kmitos *Pietinia kronikas*, o kadangi autorius – literatūrologas, daug lygmenų kūrinyje jis sumodeliavo sąmoningai. Kmitos romanas-bestseleris

¹³ Jörn Rūsen, *Istorika: Istorikos darbų rinktinė*. Iš vokiečių kalbos vertė Arūnas Jankauskas. Vilnius, 2007, p. 325.

turi paantraštę popromanas, ir tai apgalvotas rašytojo pasirinkimas. Populiarioji literatūra dažnai nutolsta nuo rimtai traktuojamų istorinių temų ir oficialios taisyklingos kalbos, galiojančio disciplinos laipsnio. Kasdienybės figūros į tekstą įsismelkė suprozinimu, brutalesnės realybės įsiskverbimu. Žaidimai kalba ir kalboje anksčiau buvo traktuojami kaip aukštas intelektualinis menas, bet dabar ima dominuoti tarmės, jaunimo slengas, keiksmožodžiai, šnekamoji leksika, o ne poetinė kalba; žodiniams lygmeniu madinga suteikti socialinio šiurkštumo. *Pietinia kronikų* populiarumas įkvėptas daugelio priežasčių: ir vaizduojamo laiko (virsmas iš sovietinės į nepriklausomą Lietuvą), ir pabrėžtino regioniško (Kmita parašė savo gimtojo miesto Šiaulių „epą“), ir dėl neprestizinio herojaus „plebėjo“ manifestacijos. Vaikinukas gyvena miesto pakraštyje, dėvi treningus, verčiasi nelegalia prekyba, patiria pirmosios meilės *liapsusus*, kultivuoja netradicinį sportą – regbį – ir savo išgyvenimus lieja marginalia šiauliškių tarme ir jaunimo slengu. Rašytojas sužibėjo kaip novatorius, perkėlęs kalbą iš literatūrinės srities į mažiau pasiduoančią kontrolei, labiau konteksto apibrėžiamą sakytinės kultūros vartoseną. Drauge romanas turi tam tikro rimtai literatūrai būdingo analitiškumo. Bet tai paliudijo ir visa ko fragmentaciją – kas yra prisiėkę šio romano skaitytojai? 1) tam tikro dešimtmečio karta; 2) šiauliškiai, nes jų šnektas parašytas romanas; 3) vyrai, kurie identifikuoja su herojumi ir pasakojimo pobūdžiu.

Stiprią fragmentaciją regime daugumoje dabarties pasakojimų, kurie dažnai nestruktūruoti, amorfiški, glebaus stiliaus. Paplito paraščių, trupinių, nuotrupų „šiupininės“ įvairių žanrų knygos. Vis labiau skaidosi ir skaitanti bendruomenė, kitaip tariant, skaitytojas yra socialiai ir kultūriškai stratifikuotas, o kiekviena skaitytojų grupė randa ir „vartoja“ savo skoniui ir patirčiai adekvačią lektūrą.

Režisierius Rimas Tuminas skaudžiai išsitarė apie kompozitoriaus Fausto Latėno netektį 2020 metais: baigiasi mūsų kartos laikas. Kulvinskaitės *Kai aš buvau malalietka* reprezentuoja jau kitą – savąją kartą – kurios adresatas nepriklauso rizikos grupei.

Post tiesos įtaka

Galimas hipotetinis ir dalinis atsakymas, kodėl literatūros lauke ėmė dominuoti „pirmarūšė antrarūšė literatūra“. Viešumoje (politikoje, žiniasklaidoje) išsigalėjus *post tiesos* sampratai, skaitytojams visa literatūra atrodo vienodai visavertė. *Post tiesa* – tai aplinkybės, kai objektyvūs faktai, formuojant visuomenės nuomonę, lemia mažiau, o apeliavimas į emocijas ir asmeniškumus – daugiau. Žodis *post* vartojamas tiesos nuvertinimo prasme, ja netikima, jos neieškoma, kaip ir meninės kokybės. Tai lemia šališkumo viršenybę, kritinio mąstymo stoka. *Post tiesos* konstruktas pats savaime nuvertina ir kvestionuoja tiesosakos galimybę, kuri lietuvių prozai atrodė gyvybiškai svarbi pirmu dešimtmečiu. Kritikoje pasiekiami neutralumo, vertybinis matas tapo nebeaktualus, manoma, kad nebūtinai, net nekorektiškas. Taip pat manoma, kad privilegijuotas požiūris, net jei ir išsakytas pripažinto autoriteto, neegzistuoja, jis bet kada gali būti nugincytas, pateikta kitoniška ar net priešinga interpretacijos versija. Recenzijai ar straipsniui jau dažnai nebūdingas analitiškas teksto skvarbymas, pagrįstas argumentais, – užtenka asmeninių nuostatų ir įspūdžio, kaip ir minėtiems egosubjektyviems naratyvams. JAV sociologas Lee McIntyre’as, *post tiesos*

reiškiniui 2018 metais paskyręs studiją, pabrėžia: „Kaip reaguosime į pasaulį, kuriame kažkas mėgina dūmti mums akis, – mūsų sprendimas. Tiesa tebėra svarbi ir visada buvo. Nuo mūsų priklauso, ar suvoksime tai laiku.“¹⁴

Šiuolaikiniame literatūros lauke matome ne tiek naujų žanrų, struktūrų ar stilių atsiradimą, kiek jau įsitvirtinusių kontaminacijas ir sanklotas. O meno kūrinys, manoma, tuo reikšmingesnis, kuo daugiau yra būdų jam perskaityti. Nepirmarūšiai kūriniai tokiais daugiaprasmiaus informaciniais vienetais nepasižymi.

Reziumuojant galima teigti, kad per tris dešimtmečius įvykę tradicijos virsmai ir pokyčiai nacionalinei literatūrai davė daugiau nei ji neteko. Procesų dinamizmas ardo lokalų ir tautinį prierašumą ir verčia persiorientuoti – rinktis liberalesnius Vakarų Europoje įsigalėjusius tapatybės modelius. Bet mažos tautos literatūrai visada gresia imitacijos ir savasties praradimo pavojus. Gerai literatūrai reikia asmenybių, intelekto, stipraus kalbos jausmo ir platesnio konteksto.

Literatūra ir šaltiniai

- Aputis, Juozas. 2006. *Maži atsakymai į didelius klausimus: Pokalbiai, esė*. Vilnius: Alma littera.
- Ališanka, Eugenijus. 2001. *Dioniso sugrįžimas: Chtoniškumas, postmodernizmas, tyła*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Bauman, Zygmunt. 2015. *Kultūra takiojoje modernybėje*. Vertė Kęstas Kirtiklis. Vilnius: Apostrofa.
- Berelis, Guntis. 1999. *Latviešu literatūras vesture: No pirmajiem rakstiem Lidz 1999. gadam*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Gutauskas, Leonardas. 1990. *Vilko dantų karoliai*: Romanas. Vilnius: Vaga.
- Kubilius, Vytautas. 2007. *Dienoraščiai. 1978–2004*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- McIntyre, Lee. 2020. *Post tiesa*. Iš anglų kalbos vertė Rasa Kvarinskienė ir Rūta Česnulevičiūtė. Vilnius: Eugrimas.
- Nyka-Niliūnas, Alfonsas. 2009. *Dienoraščio fragmentai 2001–2009 ir papildymai 1940–2000*. Vilnius: Baltų lankų leidyba.
- Parulskis, Sigitas. 2013. *Mano tikėjimo iltys*. Vilnius: Alma littera.
- Radvilavičiūtė, Giedra. 2018. *Tekstų persekiojimas: Esė apie rašytojus ir žmones*. Vilnius: Apostrofa.
- Rūsen, Jörn. 2007. *Istorika: Istorikos darbų rinktinė*. Iš vokiečių kalbos vertė Arūnas Jankauskas. Vilnius: Margi raštai.
- Satkauskytė, Dalia. 2008. „Postmodernizmas kaip konjunktūra“. *Metai* (2).
- Šliogeris, Arvydas, Virginijus Gustas. 2013. *Pokalbiai apie esmes*. Vilnius: Tyto alba.

¹⁴ Lee McIntyre, *Post tiesa*. Iš anglų kalbos vertė Rasa Kvarinskienė ir Rūta Česnulevičiūtė. Vilnius: Eugrimas, 2020, p. 128.